

Степан Михайлович ВОЗНЯК,

*доктор філософських наук, професор кафедри філософії
Прикарпатського педагогічного університету ім. Василя Стефаника*

ДО ОЦІНКИ ІВАНОМ ФРАНКОМ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕЇ ТА МАРКСИСТСЬКОЇ ПРОГРАМИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Духовне відродження передбачає очищення джерел нашої духовності від того мулу, який був нанесений тенденційним, політизованим підходом до оцінки української культури, творчості її діячів, і зокрема Івана Франка. Ідейна спадщина останнього була втиснена у схеми “революціонера-думократа”, “соціаліста”, “майже марксиста”, і все, що виходило за межі цих схем, або замовчувалось, або оголошувалось просто: “не дійшов”, “не зрозумів”, “не піднявся” і т.п. Це стосується і ставлення І.Франка до соціалізму.

Водночас крах експерименту побудови соціалізму в колишньому СРСР і ряді країн Східної Європи породив надзвичайну полярність оцінок соціалістичної ідеї – від проголошення її сатанинською, джерелом зла, тоталітаризму, насильства тощо до спроб сполучити її з національною ідеєю, навіть видати за основу... націоналізму, витворити поняття “народного, національного соціалізму”. Таку спробу, наприклад, здійснив Ю.Покальчук. До прихильників “народного, національного соціалізму” він зарахував І.Франка, Лесю Українку, В.Винниченка, М.Коцюбинського та багатьох інших видатних діячів української культури. На його думку, такого типу соціалізм був принципом життя Запорізької Січі. Більш того, відзначає він, „ідеї соціалізму в його найширшому, європейському понятті лежать і в основі поняття націоналізм”. Цю думку автор обґрунтовує так: „Бо ж націоналізм ставить на перше місце не капітал особистості, не її майновий ценз і грошові спроможності, а її національне, народне походження, національну свідомість, а відтак, прагнучи або ж ні, урівнює всіх людей однієї нації в їхньому відстоюванні національної ідеї, в їхній відданості цій ідеї”. „А що є соціалізм в початках його зародження, – підсумовує він, – як не мрія про рівність!” (3, 25) Як бачимо, у Ю. Покальчука досить довільне

трактування соціалізму та його паралелей з націоналізмом. Не будемо вдаватись у полеміку з ним, бо маємо інше завдання, зумовлене темою даної статті. Відзначимо лише одне: з його тлумачення соціалістичної ідеї випало головне, що добачали в ній і Іван Франко, й інші українські діячі, – людина.

Сказане надає злободенності проблемі ставлення діячів українського національно-визвольного руху, і зокрема І.Франка, до соціалізму і соціал-демократії. Насамперед інтерес викликають питання: Чим приваблювала Івана Франка соціалістична ідея? Чому, прийнявши її, він критично, більш за те, негативно поставився до марксистської програми її реалізації? Відповідь на ці питання важлива не лише з історичного боку, як фрагмент з історії суспільно-політичної думки України останньої чверті ХІХ – початку ХХст., але й тому, що ряд суджень українського мислителя виявились на диво далекоглядними, прозорливими, пророчими.

Звернення І.Франка до соціалістичної ідеї не було випадковим, воно було наслідком пошуків відповіді на корінні питання соціально-політичного життя. Соціалістичне вчення було в часи І.Франка найбільш популярним у Європі, тому на соціалізм орієнтувались передові діячі багатьох країн та народів, в тому числі й українські, як, наприклад, С.Подолінський, М.Драгоманов, Леся Українка, П.Грабовський, М.Павлик, М.Грушевський, В.Винниченко та ін. Як справедливо, на нашу думку, відзначає І.Витанович, українські діячі „в соціалізмі надіялися знайти здійснення своїх ідеалів – демократії, свободи, соціальної справедливості, однозгідної розв'язки соціального і національного питання (1,11). Вони, образно кажучи, намагалися „покласти“ соціалістичну ідею на „канву“ українського національно-визвольного руху.

Крім цього, слід враховувати і ту обставину, що на ставленні І.Франка до соціалістичної ідеї позначилось його соціальне становище і відповідно соціальні орієнтації як сина трудового народу, передусім селянства. Пізніше він про це сам скаже у своїй автобіографії (1890), що в молоді роки „був соціалістом по симпатії, як мужик“ (6,245).

Знайомство молодого І.Франка з ідеями соціалізму почалося з праць немарксистських авторів. Протягом 1876-1877 рр. він читає брошури українського вченого і суспільно-політичного діяча С.Подолінського „Парова машина“ і „Про бідність“, працю діяча

І дійсно, в центрі Франкового тлумачення соціалізму знаходиться людина. Невипадково на початку своєї статті "Соціалізм і соціал-демократизм" він наводить слова старогрецького філософа Протагора: "Людина є мірою всього", назвавши її "підвалиною новочасної цивілізації". Кажемо: не випадково, бо якраз через людський вимір український мислитель оцінював соціалістичну ідею. Причём важливо зауважити, що цей вимір оцінки соціалізму притаманний поглядам і молодого І.Франка (кінця 70-х – початку 80-х років), коли він приймав марксістський соціалізм беззастережно, не критично, і зрілого І.Франка – критика марксизму і соціал-демократизму. В соціалізмі він сприймав лише те, що відповідало ідеалам людини і людяності, особистої свободи, і відкидав усе, що суперечило, не відповідало їм.

Не можна не бачити, що тут досить чітко простежується слідування І.Франком традиції філософської та суспільно-політичної думки України – пріоритетності людини, людських потреб та інтересів.

Саме в цьому пункті – співвідношенні соціалістичної ідеї та людської свободи – полягає принципова відмінність Франкового тлумачення "правдивого соціалізму" від марксистського. В ньому не було місця тому, що вважається головним у марксизмі, – ідеї диктатури пролетаріату. Раніше, в радянському франкознавстві, відзначалося, що І.Франко не зрозумів учення про пролетарську диктатуру. Але це не так. Насправді він *не прийняв* цього вчення, більше того – *відкинув його як антигуманне*. Про це він фактично й сам сказав у згадуваній вже нами передмові до збірки "Мій Ізмарагд", заявивши, що ніколи не належав до "вірних" вчення, основаного "на догмах ненависті і класової боротьби... партійнім догматизмі... деспотизмі поводитирів... бюрократичній регламентації всієї людської будучини" (Цит. за: 1,30-31).

Різка заперечення зазіхань на людську свободу, будь-якого насильства над особою, симптоми якого він уже добачав у "Маніфесті Комуністичної партії" Маркса і Енгельса, а відтак побачив у програмах соціал-демократичних партій, І.Франко висловив у своїх працях "Соціалізм і соціал-демократизм" (1897), "Народники і марксиста" (1899), "Що таке поступ?" (1903), "До історії соціалістичного руху" (1904). В них він всебічно і глибоко проаналізував соціалізм як ідею і марксистську модель соціалізму як реального суспільства, показавши невідповідність між ідеалами, що

містяться в самій соціалістичній ідеї, і програмними принципами її реалізації, проголошеними в "Маніфесті Комуністичної партії" і програмах соціал-демократичних партій, зокрема німецької та австрійської.

Однак слід зазначити, що свої застереження щодо антигуманного, спрямованого проти особистої свободи людини характеру втілення соціалістичної ідеї в життя І.Франко висловив значно раніше, ще з другої половини 80-х рр. Саме в цей час він відходить від робітничого руху, дійшовши переконання, що "питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до розміру питань загально краєвих, як у Англії або Німеччині, а велика їх частина може бути корисно полагоджена в рамках питань аграрних" (Цит. за:1,21), активно включається в організацію селянського руху. І.Франко звільняється від ілюзій щодо марксистських рецептів соціальної перебудови. Мислитель все більше прислуховується до думок М.Драгоманова, який, як він сам пізніше писав, "не раз остерігав молодших, гарячих соціалістів не надто доймати віри соціал-демократичним конструкціям будучини" (1,18).

Ознайомившись із програмними документами австрійської і німецької соціал-демократичних партій, І.Франко особливу увагу звернув на проголошені в них засади "державного соціалізму", побачивши в них серйозну загрозу посягання на особисті свободи людини. У статті "З історії робітницького руху в Австрії" (1886), опублікованій в журналі "Przegląd społeczny", повідомивши про створення у Відні та інших центрах Австрійської імперії сильної соціал-демократичної організації, програма якої ґрунтується на доктринах Маркса і Енгельса, він наголосив на тому, що в цій програмі "не вважаючи на її мниму свободолюбність у основі, лежить ідея деспотизму та поневолення не тільки тіл, але ще більш душ і думок людських". Письменник відверто висловлює своє негативне ставлення до такої організації: "Зріст тої організації в Австрії я вважаю великим нещастям" (1,37).

Поглиблений та ґрунтовніший аналіз концепції "державного соціалізму" І.Франко здійснив у згадуваних нами вище працях 1897-1904 рр. В цей період він ніби заново прочитує "Маніфест Комуністичної партії" та інші програмні документи марксизму, пропускаючи їх крізь призму "широколюдного соціалізму". Підкреслимо, що свого ставлення до соціалістичної ідеї як високогуманної, як великого здобутку людства мислитель не змінив.

Тому деякі спроби сучасних антикомуністів видати І.Франка за ворога соціалізму не мають жодних підстав. Інша справа, що він у цей час дав нищівну критику марксівського соціалізму, опертого на диктатурі пролетаріату, моделі “державного соціалізму”.

Інтерес у цьому зв'язку являє стаття “Соціалізм і соціал-демократизм”, опублікована в журналі “Житє і слово” в 1897 р. В ній І.Франко здійснює критичний аналіз “Маніфесту Комуністичної партії”, співставивши його ідеї з поглядами французького соціаліста Луї Блана. Для досягнення соціалістичного ідеалу, підкреслює він, Маркс і Енгельс висунули такі практичні засоби, як “вивласнення землі і зібрання ренти на користь держави”, “скуплення всього кредиту в руках правительства через заснування одного банку і через заведення виключного монополю”, “скуплення средств комунікаційних в руках держави”, “збільшення числа державних фабрик і приладів до праці, управа та поліпшування ґрунту після одного загального плану”, “праця обов'язкова для всіх; організація армії праці, особливо для рільництва” та ін. (2,34). Порівнявши ці ідеї з точкою зору на соціалізм Луї Блана, І.Франко зауважує: “Нехай судять безсторонні люди, у кого скорше поставлено гуманітарні та суспільні ідеї: чи у Луї Блана з його покликком: від кожного жадати в міру його спосібності, а кожному дати в міру його потреби, чи у Маркса і Енгельса з їх “виключним монополем”, з “управою землі після одного земельного плану” і з організацією армії праці, особливо для рільництва” (2,35).

І.Франко бачив глибоку прірву між “державним соціалізмом”, прихильниками якого були марксисты, і свободою особи. Він побачив явну суперечність між словесним запереченням соціал-демократами експлуатації людини людиною і їхніми поглядами на регламентацію всього життя громадян з боку соціалістичної держави. Виступаючи проти експлуатації, зауважує мислитель, вони “оспівують славу і добродійства держави, посвячуючи їй людську особу, добробут, свободу і честь усіх” (2,65-66).

Важливо підкреслити, що, розглядаючи концепцію “державного соціалізму” як хибну і ворожу інтересам свободи людини і людства, І.Франко бачив її небезпеку для реалізації соціалістичного ідеалу в майбутньому. Тому він відзначав, що “правдивий соціалізм, ідея будучого братерства людського може тільки виграти на тім, коли люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин” (2,71).

У всеохоплюючій опіці держави над життям громадян І.Франко бачив шлях до тотального контролю над кожним їхнім кроком, до насильства над людиною. До чого може привести така "опіка", він показав у праці "Що таке поступ?". Майбутня "народна держава" за задумом німецьких соціал-демократів, що стояли на позиціях марксівського соціалізму, писав він, "мала статися всевладною панею над життям усіх горожан" (5,340). Опікуючись людиною „від коліски до гробової дошки“, виховуючи такого громадянина, якого їй потрібно, регулюючи, „скільки й чого треба робити в фабриках, скільки вся суспільність потребує хліба й живності, скільки кожний чоловік має працювати, а скільки спочивати“ й тому подібне, – за переконанням І.Франка, ця „всеосяжна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка“. В такій державі „власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би шезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною“. Мертвою духовною муштрою стало б у „народній державі“ виховання, бо воно мало б за мету „виховувати не свобідних людей, але лише позиточних членів держави“. Зрештою, підсумовує І.Франко, „люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою“ (5,341).

Критику концепції „державного соціалізму“ І.Франко поглибив у праці „До історії соціалістичного руху“. В ній він знову звертається до „Маніфесту Комуністичної партії“, але тепер з іншого приводу. В 1900 р. з'явилася стаття В.Черкезова „Дуже науковий плагіат“, в якій той показав, що ряд програмових думок „Маніфесту“ були Марксом і Енгельсом „запозичені“ з твору „Принципи соціалізму. Маніфест демократії дев'ятнадцятого століття“ французького соціаліста-фур'єриста В.Консідерана. Порівнявши ці два програмні документи, І.Франко доходить висновку, що В.Консідеран був ближчим до істини в поглядах на майбутнє, ніж К.Маркс. Якщо „холодний доктринер Маркс“ вважав, що „розвій економічних і соціальних відносин з фатальною конечністю мусить іти до загострення суперечностей, до збільшення визиску з одного і централізації капіталів з другого боку, до чимраз більшої нужди мас і остаточної катастрофи“, то, на думку В.Консідерана, „сама буржуазія матиме інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну

боротьбу всіх проти всіх, прозвану свобідною конкуренцією, і запобігати руйнуючим кризам і катастрофам“. Сьогодні, говорить І.Франко, коли після написання „Маніфесту“ пройшло більш як півстоліття „величезною розвою“, „можна сказати сміло, що правда більше на стороні Консідерана, ніж Маркса, що почуття не лише власного інтересу, але й ширшої справедливості та гуманності грало в тім розвою далеко більшу ролю, ніж би се хотіли признати соціал-демократичні доктринери“ (4,79). І.Франко, як бачимо, чітко вловив тенденцію розвитку тодішнього суспільства, можливості досягнення ефективності і стабільності виробництва на основі справедливості та гуманності.

У зв'язку з розглядом „Маніфесту Комуністичної партії“ в контексті генези його написання, І.Франко ще раз торкається болючого для нього питання шляхів реалізації соціалістичного ідеалу. І вже котрий раз показує хибність і антигуманний характер марксистської програми побудови майбутнього суспільства. Розроблена на підставі „Марксових доктрин“ німецькими соціал-демократами „програма державного соціалізму“, – відзначає І.Франко, – аж надто часто пахне державним деспотизмом та універсалізмом (4,80).

Проаналізувавши „Маніфест Комуністичної партії“ і програму німецької соціал-демократії, І.Франко особливо виділяє відсутність у них уваги до інтересів особистості, особистої свободи. В „Маніфесті“, підкреслює він, „стоїть найкатегоричніше заперечення всяких вільних спілок“, зате утверджується принцип насильства, примусу, зокрема в галузі праці. „Хто потрафить віднайти в так організованій суспільності якийсь „свобідний“ розвій одиниці, – з іронією зауважує мислитель, – сей докаже певно дуже великої штуки“ (4,80).

Практична реалізація програми „державного соціалізму“, на думку І.Франка, „означала б тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовним життям“, а в перспективі могла би „статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій“.

Можна лише висловити подив, наскільки ці застереження українського мислителя виявилися прозорими і далекоглядними. Їх слушність підтвердила практика „реального соціалізму“.

2. Іван Франко про соціалізм і марксизм: Рецензія і статті. – Нью-Йорк. 1966.
3. Покальчук Ю. Український націоналізм // Україна. – 1922. – №19.
4. Франко І. З історії робітничого руху в Австрії // В наймах у сусідів. – Львів, 1914.
5. Франко І. Збір. творів: У 50-ти тт. – К., 1984. – Т. 45.
6. Франко І. До М.П. Драгоманова 26 квітня 1890р. // Збір. творів: У 50-ти томах. – К., 1986. – Т. 49.

Степан Возняк. До оцінки Іваном Франком соціалістичної ідеї та марксистської програми її реалізації. Автор прагне „розгребти“ завали шаблонів у розумінні та тлумаченні ставлення Івана Франка до соціалізму, показати непростий шлях Каменяревих пошуків відповіді на корінні питання соціально-політичного життя, його прагнення достеменно розібратися в специфіці функціонування національних устремлень та соціалістичних аспектів суспільного життя, з'ясувати особливості впливу марксистської ідеології на робітників та інтелігенцію Галичини.

Степан Возняк. К оценке Иваном Франко социалистической идеи и марксистской программы ее реализации. Автор стремится „разгрести“ залежи шаблонов в понимании и толковании отношения Ивана Франко к социализму, показать непростой путь поисков Каменярком ответа на коренные вопросы социально-политической жизни, его стремления тщательно разобраться в специфике функционирования национальных устремлений и социалистических аспектов общественной жизни, выяснить особенности влияния марксистской идеологии на рабочих и интеллигенцию Галичины.

Stepan Voznyak. To I. Franko's estimation of the socialist idea and marxist program of its realization. The author seeks to «rake» a routine approach to I. Franko's understanding and interpretation of socialism, which has existed for a long time. He is going to show a complicated way of «Kamenyar's» looking for the answer to the basic questions of social and political life, his yearning for understanding the specific character of national aspirations and socialist aspects of social life and for clearing up the peculiarities of the influence of Marxist ideology on workers and intelligentsia in Galychina.

німецького робітничого руху Ф.Лассаля „Труд і капітал“, окремі праці німецьких економістів Ф.Ланге та Г.Шеля, польського соціаліста Б.Лимановського та ін. Однією з перших марксистських праць, з якою познайомився І.Франко, був „Капітал“ К.Маркса. Його він читав у 1877р., ще до першого свого арешту. Після виходу з в'язниці, на початку 1878р. письменник вивчає „Маніфест Комуністичної партії“, „Анти-Дюрінг“ та інші твори К.Маркса і Ф.Енгельса. Однак слід відзначити, що головної суті цих праць молодий І.Франко не збагнув. Знайомство з ними, і насамперед з „Маніфестом Комуністичної партії“ було досить поверховим, неглибоким. Він не добачив у ньому того, на що зверне увагу пізніше, в кінці 90-х рр., при більш уважному прочитанні цього програмного документу соціал-демократії, здійснивши справді науковий його аналіз. Та й марксизм І.Франко в цей час осмислював не як теорію соціалістичної революції, ідеологію пролетаріату, а як суму благородних ідеалів, що виражають інтереси трудящої людини. Це очевидно зумовило діяльність письменника по популяризації окремих марксистських ідей, зокрема в галузі економічної теорії, певну участь у робітничому русі, в соціалістичній пропаганді.

Щодо соціалістичної ідеї, то І.Франко сприйняв її як одну з вищих загальнолюдських цінностей, виплеканих мрією багатьох поколінь про щасливе життя. В ній йому імпонували гуманістичні засади: рівність, соціальна справедливість, свобода, братерство. З цими засадами мислитель фактично ідентифікував соціалізм. У його праці „Що таке соціалізм?“ (1878), відомій також під назвою „Катехізм економічного соціалізму“, читаємо: „Соціалізм – то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво; запровадити справедливіший, щасливіший лад, ніж нинішній“ (5,44). На запитання: „До чого прагне ідея соціалізму?“ І.Франко відповідає: „... До загальної свободи всіх людей, до їх рівності... до найщільнішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними... до знищення всяких класових привілеїв і усіх станів“ (5,50).

І.Франко, як бачимо, при визначенні сутності соціалізму особливий наголос робить на соціальній рівності, по суті ототожнюючи з нею соціалістичний ідеал. Причім принцип соціальної рівності він відносив не лише до соціально-економічних, а й національних відносин. Вже сама ідея соціалізму, зазначає він, веде

до „скасування всякої підлеглості, всякої політичної залежності, всякого поневолення народу“.

Соціалістичну ідею І.Франко не вважав прерогативою марксизму. В праці „Що таке соціалізм?“ на запитання: „Чи ідея соціалізму нова в історії?“ він відповідав: „Зовсім ні“. Початки соціалізму мислитель вбачав у принципах життя перших християнських громад, його окремі ознаки – у суспільній громадській власності на землю, зокрема в Росії, і взагалі в людському поступі, який ґрунтується на спільній діяльності людей. На глибоке коріння соціалістичної ідеї в людській історії І.Франко вказував і в пізніших своїх працях, зокрема „Соціалізм і соціал-демократизм“ (1897), в якій писав, що „соціалізм – велике культурне надбання новіших часів“ і що „його провідні думки, можна сказати, такі ж давні, як людське думання над суспільним устроєм взагалі“ (2,29).

Ідентифікуючи ідею соціалізму з рівністю, соціальною справедливістю, свободою, І.Франко розглядав соціалістичний лад як втілення високогуманних, загальнолюдських засад. Звідси він вважав, що цей лад згідний з природою людини, бо „від самого початку свого існування людина прагне до щастя і добробуту“ (5,53). Більше того, соціалізм не суперечить патріотичним почуттям, бо „розвій кожної народності, – справді прекрасний і вільний, – може настати тільки при соціалістичному ладі як найвільнішому і такому, що забезпечує народові матеріальне існування“ (5,55).

Зауважимо, що і в пізніших своїх працях про соціалізм, написаних впродовж 1897-1906 рр., І.Франко вкладав у поняття „правдивого соціалізму“ цей же самий зміст. Причём мислитель розрізняв поняття „правдивий соціалізм“ та „науковий соціалізм“ К.Маркса і Ф.Енгельса саме за цим змістом.

Можна, на нашу думку, погодитися з Б.Кравцівим, який трактує точку зору І.Франка на соціалізм як „концепцію широкого гуманного соціалізму“ (2,18). Власне й сам письменник у передмові до збірки поезій „Мій Ізмарagd“ (1897) відзначав, що „мав відвагу, серед насміхів і наруги“ adeptів догм ненависті і класової боротьби „нести сміло свій стяг старого широколюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики людської і національної свободи“ (1,30).